

ПАТРІАРХ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕРМАНІСТИКИ

27 червня 2014 р. минає 100 років від дня народження довголітнього завідувача кафедри німецької філології Львівського національного університету імені Івана Франка, доктора філологічних наук, професора Богдана Михайловича Задорожного, творче життя якого пов'язане з Львівським університетом, розвитком германської філології в Україні. Він увійшов у філологію яскраво, велично, як її вірний слуга й ясновидець, збагативши її талантом і ушляхетнивши своєю музою.

Професор Б. М. Задорожний – учений із широкомасштабним філологічним мисленням, яке охоплює практично всю мовну картину світу, моделює її або принаймні намагається збагнути її на найважливіших вузлових ділянках. Про це свідчить коло наукових інтересів професора, до яких належали фундаментальні проблеми загального мовознавства, фонологія, морфологія, синтаксис германських мов, історична германістика.

Розпочавши наукову творчість дослідженнями порядку слів у німецькій мові, Б. М. Задорожний зосередився надалі на трьох наукових напрямках.

До першого напрямку належать концептуальні наукові праці, що становлять методологію спеціальних досліджень професора, його філологічне сприйняття мовної картини світу. Тут і поєднання синхронного та діяхронного методів вивчення історії мови та екстралінгвальних факторів, і системний статус складу, і проблема реконструкції фонетичного (антрополофонічного) рівня мови, і проблема ієрархічної будови мовних систем, а ще актуальне й потенційне в динаміці мови, взаємозв'язок між еволюцією мови та її удосконаленням тощо.

Другий напрям стосується спеціальних наукових розвідок з питань історичного, порівняльно-історичного та германського мовознавства і, зокрема, досліджень префіксації, історії готського дієслова *wisan*, ермінонського пересування приголосних, дієслів буття в староанглійській мові, чергування спірантів у готській мові, де з'ясовано причини усунення з граматичного чергування в дієвідміні дзвінкого приголосного та заміни його глухим. Низку праць присвячено слов'янсько-германським взаємовпливам, випадкам фонотактики у старонімецькій мові, системному статусу складу тощо. Найбільш ґрунтовними є дослідження значення і вживання дієприкметників у германських мовах, чому присвячено декілька статей та докторська дисертація, в якій здійснено типологічне та функціонально-семантичне дослідження зазначених лінгвальних одиниць. У дисертації запропоновано нову видову систему стосовно семантики германських дієприкметників, в основу якої покладено протиставлення акціональної лінійності дієприкметника I статичній пунктуальності дієприкметника II, подано системний і всебічний аналіз синтаксичних функцій і семантичних відтінків цих одиниць. Дослідження проведено на широкому германському матеріалі, який включає готські пам'ятки, найважливіші поетичні та прозові тексти стародавніх західногерманських мов, а також усі стародавні скандинавські рунічні написи, опубліковані в корпусі Краузе. Ґрунтовно досліджено відношення дієприкметників до парадигматичної системи дієслова, їхню синтаксичну валентність, видове і темпоральне значення, основні протиставлення в системі дієприкметників.

Третій напрям охоплює монографічну діяльність Б. М. Задорожного, що є, по суті, синтезом його наукової діяльності на ниві історичної германістики. Монографія “Порівняльна фонетика і морфологія готської мови”, що побачила світ у 1960 році, є викладом відповідного матеріалу з описової та історично-порівняльної позиції. Зрозуміло, що така побудова книги вимагала від автора неабиякої лінгвістичної ерудиції, оскільки матеріалом

для порівняння служили фактично всі основні давньогерманські мови та декілька інших індоєвропейських мов, серед яких санскрит, старогрецька, латинська тощо. Високий науковий рівень та оригінальні методологічні засади цієї праці зробили її настільною книгою кожного германіста, необхідним посібником для вивчення фонетики і морфології готської мови, основою для викладання таких теоретичних курсів, як “Вступ до германської філології” або “Історія мови”. Методологічною базою монографії послужили такі теоретичні положення автора:

– Лінгвістична інтерпретація фонетичних законів у історичному ракурсі передбачає тлумачення їх у термінах теоретичної фонології.

– Найважливішим фактором, який пронизує весь системно-категоріальний аспект мови, її граматику в історичному розвитку, є системотворчий принцип аналогії в різних його проявах.

– Важливу роль в історичній інтерпретації лінгвальних фактів відіграють наслідки морфологічної індукції, що проєктується на взаємозв'язок продуктивності та непродуктивності у сфері морфологічної парадигматики.

– Головним принципом, який діє в семантичній та асемантичній сферах мови, є принцип поляризації протичленів опозиції на фонетичному та на морфологічному рівнях. Поляризація – це механізм еволюції мови. На противагу аналогії, що є історичною рушійною силою, яка прагне встановити рівні відстані між компонентами двох корелюючих рядів (парадигм), поляризація є тенденцією до виникнення максимальної відстані між двома парадигматично спорідненими формами, наприклад, між дериватом та первинною основою, африкацією напружених глухих проривних верхньонімецької мови тощо.

– Причина нейтралізації так званого граматичного чергування в морфологічній системі готської мови полягає в наявності глухого щільного приголосного в формі інфінітива, який протиставлявся субстантивному номінативу як “*casus gestus*”; вона зумовлена також законом оглушення щільних у кінці слова і зникненням дзвінкого *z* у кінці кореня слова.

Міжнародне визнання здобула друга монографія Б. М. Задорожного, присвячена проблемі значення і живання дієприкметника у стародавніх германських мовах, про що свідчить її публікація німецькою мовою в такому репрезентативному виданні як “*Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*”.

Видавництво “Вища школа” у 1987 році випускає третю монографію вченого “*Geschichtliche Laut- und Formenlehre des Deutschen*” – **навчальний посібник з історичної фонології та морфології німецької мови**. У ньому здійснено комплексний опис фонологічної та морфологічної системи трьох синхронних зрізів німецької мови на широкому германському та індоєвропейському тлі, що значно підсилює теоретичну цінність роботи та її новаторський характер. Саме тут обґрунтовано виправданий поділ германської епохи на протогерманську і власне прагерманську, а чергування за аблаутом, зокрема германські фонологічні альтернативи, обґрунтовано індоєвропейським прототипом. В основі першого пересуву приголосних автор бачить не просто історичні паралелі, а процеси нейтралізації диференціальної фонологічної ознаки індоєвропейського та протогерманського консонантизму (дзвінкість) і поляризацію нової бінарної опозиції “сильна” (напружена) — “слабка” артикуляція. Автор дає власну інтерпретацію механізму верхньонімецького зсуву приголосних, причина якого зумовлена, на його погляд, західнонімецькою гемінацією, внаслідок якої виникає диференціальна ознака “напруженості”, тобто сила артикуляції, що реалізується на антропофонічному рівні опозицією “простий” — “гемінований” приголосний.

Фонологічна інтерпретація фонетичної системи трьох синхронних зрізів базується на теоретичних концепціях Празького лінгвістичного гуртка. На цьому ж принципі базується і дослідження історичної морфології німецької мови, де в центрі уваги автора перебуває принцип бінарної (привативної) опозиції, який утворює внутрішній, концептуальний каркас усієї книги. Особливо це стосується роду іменника, де три граматичні роди, представлені іменниками чоловічого і середнього роду (немарковані члени), з одного боку, і жіночого (маркований член опозиції) — з іншого, утворюють трихотомічну родову опозицію, яка з розвитком німецької мови посилюється аж до відокремлення жіночого роду в самостійний тип.

Четвертий напрям охоплює рецензування книг, монографій, дисертацій, статей, посібників, підручників. Потрібно окремо відзначити ґрунтовну, компетентну і водночас критичну рецензію двотомної порівняльної граматики германських мов, виданої у 1962 році науковим колективом сектора германських мов Академії наук у Москві. Рецензія Б. М. Задорожного засвідчила, що українська германістика в його особі піднялася на європейський та світовий рівень, а сам науковець увійшов у коло корифеїв германістичної науки, серед яких Н. С. Чемоданов, В. М. Жирмунський, М. М. Гухман, М. І. Стеблін-Каменський, Е. А. Макаєв, Я. Грімм, Г. Пауль, І. Шаровольський.

Про високий професійний рівень Б. М. Задорожного свідчить його рецензія на працю відомого спеціаліста в галузі германської філології В. М. Жирмунського “Введение в сравнительно-историческое изучение германских языков”, яка вийшла у видавництві “Наука” 1964 року. Високо оцінюючи працю Жирмунського, Б. М. Задорожний, однак, не погоджується з деякими його поглядами стосовно зникнення префікса “be-” в інгвеонських мовах, походження германського слабкого претериту, гото-ермінонських паралелей тощо.

Будучи високо компетентним спеціалістом у галузі германської філології, доброзичливою та інтелігентною людиною, Б. М. Задорожний не толерує, однак, ремісництва, дилетантства в науці. Про це свідчить рецензія, написана у співавторстві з професором О. О. Смірницькою, на книгу за редакцією Арсенєвої, Балашової, Беркова, Соловйова “Введение в германскую филологию”, що вийшла у видавництві “Вища школа” 1980 року.

Широкий діапазон філологічного мислення Б. М. Задорожного базується передусім на універсальних принципах і методологіях традиційного індоєвропейського, історико-порівняльного й загального мовознавства, які блискуче розвинув Ю. Курилович, один із найбільш знаних мовознавців ХХ століття, і які не менш блискуче вплив у науковій творчості його учень Б. М. Задорожний. Засвоєння багатющої спадщини порівняльно-історичного мовознавства від Я. Грімма і молодограматиків до видатних компаративістів ХХ століття А. Мейє, Ю. Куриловича, В. М. Жирмунського та інших, знання античних і сучасних мов, у тому числі старогрецької, латинської, німецької, англійської, французької, не кажучи вже про слов'янські мови (чеську, польську, словацьку), глибоке осмислення здобутків сучасної германістичної науки, багатий досвід творчої праці дали можливість Б. М. Задорожному висунути низку важливих концепцій, стати генератором ідей, нерідко побудованих на дедукції, а не на індукції. Дедукція, виходячи із абстракції, відкриває залежності й закономірності у сфері подібних властивостей і явищ. Саме дедукцією, побудованою на індукції та філологічній інтуїції, пояснюються, на наш погляд, концепції Б. М. Задорожного про стратифікацію мовних рівнів, статус кваліфікативних слів у структурі частин мови, поле напруги в структурі речення, інтерпретацію механізму германського пересуву приголосних, динаміку морфологічної системи німецької мови тощо.

До оригінальних евристичних концепцій Б. М. Задорожного належать також теорія первинності морфологічних рис германських мов порівняно з їхніми фонетичними рисами і розмежування на цій основі протогерманської та прагерманської епох, концепція поляризації привативних опозицій у мовній еволюції, опоземна модель еволюції граматичної категорії роду іменника, ідея специфіки наголошеного вокалізму як результату поляризації привативної опозиції довгих і коротких голосних, де статус маркованого члена визначає історичну мовну систему його існування. Остання ідея ґрунтується на положенні, яке випрацював власне Б. М. Задорожний. Це положення можна розглядати як систему, згідно з якою у випадках поляризації протичленів привативної опозиції нестабільним є маркований член. Зокрема положення про більшу мобільність маркованого члена опозиції дозволило диференційовано представити верхньонімецький зсув приголосних як процес, що охоплює ряд етапів.

Особливо визначні наукові зусилля проф. Задорожного Б. М. скеровані на пошук механізмів глибинних зрушень у системі мови. Опираючись на метод внутрішньої реконструкції Ю. Куриловича, вчений, аналізуючи системні зміни на всіх мовних рівнях – від фонемного до синтаксичного і лексичного, приходять до висновку, що все, присутнє в мові, виникає на базі раніше присутнього в тій самій мові, іншими словами, мовна актуальність є реалізацією мовних потенцій і можливостей. За винятком виразних іноземних запозичень на зразок “журнал”, “генерал” тощо, іншомовні елементи, зокрема у сфері синтаксису, сприймаються і закріплюються в мові-рецепторі тільки в тому випадку, якщо в системі існують передумови, які можуть стимулювати такий процес. Наприклад, вживання латинського *Accusativus cum infinitivo* могло закріпитися тому, що в самій старовверхньонімецькій мові існували передумови, які стимулювали його сприйняття, а саме безособовий зворот *est arauhii* “було показано” з наступним об’єктом акузативом “ziuuare Chistan in chiboranan ioh chimartoradan” (Христа народженого і замученого).

Адекватну внутрішній природі мови реалізацію можливостей можна спостерігати на прикладі розвитку аналітичного ладу в германських мовах. На думку вченого, першим поштовхом до еволюції такого роду стала фіксація наголосу на першому складі, яка відбулась, як відомо, під кінець історії прагерманської мови. У результаті цього перший кореневий склад набуває додаткової ознаки – наголошеності, за якою він протиставляється ненаголошеним, граматичним експонентам слова. Внаслідок цього у слові з’являється протиставлення семанти грамеми, що привело до розхитування первісної, характерної для індоєвропейського мовного ладу інтегральності словоформи. В умовах дії процесів фонетичного послаблення, а також у результаті поляризації слабого протичлена до сильного (грамеми до семанти) в мовній синтагматиці почали виявлятися засоби, які дублювали вираження граматичних значень. Ними могли бути форми анафоричного займенника в кон’юнкції з іменником, прийменником, дублювальні значення і функції відмінкових форм, особові займенники (зокрема 1-ї та 2-ї особи) при дієслівних формах тощо. Такі явища служили наступній фонетичній редукції граматичних експонентів, що могло привести до повного зникнення і разом з тим до розвитку аналітизму в структурі членів речення з перенесенням функцій колишніх експонентів на так звані службові слова. Прикладом може бути доля інструменталіса в історії німецької мови. Наприклад, у “Пісні про Гільдебрандта” форма орудного відмінка однини іменників першої сильної відміни засвідчена чотири рази, причому двічі без прийменника (*dinu speru, suertu*) і двічі з прийменником (*mit geru, mit sinu biliu*). Так постала ситуація, за якої ще при існуванні синтетичної форми орудного відмінка виникають передумови заміни її аналітичною конструкцією з прийменником *mit*,

який одночасно керує інструментальним відмінком однини і множини. Лише на основі цих прикладів можна зробити висновок про постійну наявність у потенціях мови невичерпних резервів не лише її розвитку, але й удосконалення та збагачення.

І тут ми підійшли до дуже цікавого моменту, який яскраво засвідчує, що в науковій творчості вихованого на строгих принципах історично-порівняльного методу проф. Задорожного Б. М. інколи відчувається сентиментальність і романтична філософія Якоба Грімма, з його роздумами про два етапи в розвитку мови: розвиток і занепад, пов'язаний з розвитком друкарства, про ностальгію за благозвуччям старовісньонімецької мови тощо. Опираючись на Жозефа Вандрієса, який вважав, що естетика і утилітарна цінність мови не повинні бути основою визначення прогресу мови, проф. Задорожний висловив своє ставлення до питання вдосконалення мовних засобів. Він вважав, що розвиток систем і потенцій стародавніх мов (староіндійська, старогрецька, латинська та інші) досягнув такого рівня, який фактично можна прирівняти до стану сучасних мов. Стародавні мови мали розвинені системи словотвору, завдяки чому в їхніх словниках існувала достатня кількість виразів з абстрактним значенням, наукова термінологія, багата синонімія та полісемія слів. Ці мови мали у своєму розпорядженні багаті й гнучкі засоби морфології та синтаксису.

І все ж: удосконалюється людська мова чи ні? На це запитання вчений дає ствердну відповідь. Мова не могла бути в момент свого народження такою досконалою, як сьогодні. Процес її вдосконалення тривалий і тому майже непомітний. Розвиток механізмів людського мислення, які впливали, зокрема, на здатність абстрактно творити і мислити, відбувався разом із прогресивними змінами в анатомічній структурі мозку. Порівняно з цим часова різниця тривалістю близько трьох тисяч років між, до прикладу, старогрецькою і будь-якою з сучасних мов настільки мінімальна, що не видається можливим знайти між ними жодної різниці, яка свідчила б на користь нової, а не старої мови. Мабуть, нікому не під силу заперечити, що механізми мислення і потенції мови Софокла, Аристотеля, Евріпіда не були на нижчому рівні, ніж у сучасних нам мислителів. Думку професора Б. М. Задорожного продовжує відомий германіст В. Г. Адмони: речення в старовісньонімецькій мові зовсім не було примітивним і не розгорненим. У цьому відношенні немає принципової різниці між ладом старовісньонімецької мови і сучасної німецької літературної мови (Адмони В. Г. Исторический синтаксис немецкого языка. Москва, 1963).

Цікаві думки проф. Задорожного Б. М. знаходимо в його статтях, що стосуються зв'язку синхронного та діахронного підходів до вивчення історичних явищ мови. Особливу полеміку вчений веде з Фердинандом де Соссюром, зокрема, з його методичним і категоричним протиставленням синхронного стану мови та її діахронії. На думку професора Б. М. Задорожного, Ф. де Соссюр таким протиставленням санкціонував один із основних недоліків молодогограматичної школи – методичний атомізм. Відомо, що різке й безкомпромісне протиставлення синхронного й діахронного методів піддали свого часу критиці представники Празького лінгвістичного гуртка. Тому вчений зосереджує увагу на науковому аналізі та критиці іншого не менш категоричного протиставлення Ф. де Соссюра “langue – parole” і обстоює створення структурно-історичної лінгвістики. При вивченні історичної еволюції елементів мовної системи необхідно, як вважав професор, розрізняти, по-перше, сам рух до конкретної мети, тобто діахронію у прямому розумінні слова, і, по-друге, фактори синхронного плану, що зумовлюють напрям і, в окремих випадках, мету руху. Тут можна говорити про мовну кінетику і статику, пам'ятаючи однак, що статика в такому розумінні не є антонімом динаміки, динамічними є обидві сторони (статика дорівнює динамічному

синхронному станові мови). Отже, говорячи про фактори мовного руху, слід мати на увазі так звані еволюційні тенденції та їхні причини, котрі криються в синхронному стані мови. У царині фонології до явищ власне кінетичних можна віднести процеси фонологізації алофонів, дефонологізації та трансфонологізації фонем, які ведуть до перебудови всієї системи з новими протиставленнями і нейтралізаціями. Але причини цих процесів – у відправному синхронному стані мови. Саме тут виникають рушійні сили, які спочатку мають тільки потенційний, тобто статичний характер. Звернімо увагу на один приклад: можлива заміна однієї диференційної ознаки в опозиції фонем іншою ознакою може привести до заміни місцями маркованих і немаркованих членів опозиції. На таку можливість звернув увагу ще Ю. Курилович. Визначний польський лінгвіст досить переконливо показав, що першопричиною германських пересувань приголосних була заміна протиставлення проривних за дзвінкістю протиставленням за енергією артикуляції; індоєвропейські *b, d, g* стають немаркованими, їхня дзвінкість перестає бути диференційною ознакою і зникає, в результаті чого дзвінки приголосні стають глухими. З іншого боку, приголосні *p, t, k* як марковані за ознакою енергії артикуляції (*fortes*), підсилюючи цю ознаку згідно з тенденцією до поляризації, аспіруються, що призводить до асиміляції. Показово, що набуття ознаки маркованості серією фонем Ю. Курилович пов'язує з обмеженням поширення цієї серії в плані реалізації (тобто на рівні мовлення) порівняно з немаркованими “антагоністами”, що характеризуються більшою вживаністю. Ось у цьому, на думку професора, і полягає роль фактів “мовлення” при визначенні шляхів революції фонологічної системи.

Б. М. Задорожний завжди був прихильником нових методів досліджень, більш досконалих, ніж ті, що були в розпорядженні, скажімо, молодогограматиків. Тому таким емоційним був його виступ 16 квітня 1957 року на одній із наукових конференцій у Москві, де йшлося про долю структурного мовознавства. Він заявив тоді, що лінгвістика має право й обов'язок творити власну систему аксіоматики і так добиватися статусу точної науки. Саме завдяки структурному мовознавству вдалось перебороти атомізм молодогограматиків у важливих проблемах історичного порядку й агностицизм представників лінгвістичної географії.

Б. М. Задорожний ніколи не належав до прихильників популярного вульгарного розуміння постулату про вдосконалення мови, тобто її еволюції від “гіршості” до “ліпшості”. “Невже старогрецька мова Гомера, – запитує професор у своїх спогадах, опублікованих у журналі “Дзвін”, – гірша від сучасної грецької? До цих проблем треба підходити дуже диференційовано, пам'ятаючи, що кожна мова досконало обслуговує своє суспільство на кожному етапі його розвитку... В коло цих питань входить також поняття рідної мови, яка за В. Гумбольдтом є посередньою ланкою між людиною і сукупністю явищ, які її оточують. Лише у відношенні до рідної мови людина володіє компетентністю, тобто бере участь в еволюції своєї мови. Тут ще існує й емоційний аспект. Його я розумію ось як: я глибоко шаную всі мови світу, бо мова, як і музика, це Божий дар, але рідна мова має обличчя моєї матері”.

Філологічну інтуїцію Б. М. Задорожного неможливо пояснити без зв'язку з мистецтвом, музикою, які впродовж усього життя супроводжували його наукову творчість і стали її невід'ємною частиною. Відомо, що розуміння мистецтва і розвиток в собі хоч би задатків творчих можливостей у художній сфері не тільки сприяють моральній стабілізації особистості, становленню її загальної інтелігентності, але і розвиткові інтуїції, просто необхідної в усіх сферах людської діяльності, в тому числі філологічної, яка безпосередньо пов'язана з таємницями людського мислення.

“Музиці було суджено назавжди увійти в моє життя, – пише Б. М. Задорожний. – Музичні здобутки я якоюсь мірою вносив у сферу своєї наукової роботи. Можливо, інтуїція музиканта спонукала мене до написання ряду праць. Пишучи ту чи іншу працю, я не раз намагався надати їй завершеності музичного твору”.

Щасливий синкретизм художнього і філологічного способу мислення вченого, співіснування двох проявів людського духу – співу і мови – спостерігаємо в його статті “До питання про інтонацію в слов’янських мовах”, де простежено паралелізм і розбіжності між обома суспільними феноменами, досліджено взаємозв’язок музики й інтонації, мелодії і тексту, ідентифіковано типові рисунки її мелодики (каденції) як елементи інтонації. Читаючи цю статтю, вкотре переконуєшся в тому, що прихід музиканта і музикознавця Б. М. Задорожного в філологію цілком закономірний, бо спів і мова — це за своїм походженням дві сторони одного і того ж людського прояву.

Своєю різнобічною науковою діяльністю Б. М. Задорожний створив плацдарм для наступного розвитку германського мовознавства в Україні, під його керівництвом захищено понад 30 кандидатських дисертацій, багатьох він благословив на науковий шлях, будучи опонентом, рецензентом кандидатських і докторських дисертацій. Завдяки науковому авторитетові Б. М. Задорожного та інших вчених факультету, зокрема професора О. В. Чичеріна, на факультеті засновано в 1964 році республіканський міжвідомчий науковий збірник “Іноземна філологія”, вже добрих 30 років діє спеціалізована рада з захисту кандидатських дисертацій, яка випустила в наукове життя більш як 300 кандидатів наук. Б. М. Задорожний понад 30 років очолював кафедру німецької філології, яка під його керівництвом стала одним з центрів філологічних досліджень, школою германістики в Україні.

Свої спогади, опубліковані в журналі “Дзвін” у 2003 році, професор Б. М. Задорожний, неначе резюмуючи наукову творчість, закінчує словами: *Feci quod potui, faciant meliora potentes*. “Я зробив, що міг, хай ті, хто може, зроблять більше” – краще, мабуть, не скажеш.

Богдан Максимчук,
професор, завідувач кафедри німецької філології
Львівського національного університету імені Івана Франка